

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 221

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI

(Sempozyum: 24-25 Kasım 1995)

Yayına Hazırlayanlar

Prof. Dr. Mehmet ŞEKER

Yrd. Doç. Dr. Adnan Bülent BALOĞLU

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	50271
Tas. No:	921 İZM

Ankara 1996

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Meşrutiyet Cad.Bayındır Sk. No:55 • Kızılay/ANKARA
Tel:418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75
Telex:43 433 tdvk tr. • Fax:417 00 09

Yayın No : 221
Sempozyumlar-Paneller Serisi : 16

ISBN 975-389-238-1
96.06.Y.0005.221

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanmıştır.

İzmirli'nin Mezhepler Tarihi Çalışmaları

Prof. Dr. Avni İLHAN

İslâmî ilimlerin her sahasında iyi yetişmiş ve hepsinde eserler vermiş bu büyük alim, akaid konuları ve bu konulardaki farklı görüşler ve fırkalar hakkında yazdıklarında da ilmî seviyesini ortaya koymuştur. Her şeyden önce bir noktayı belirtmem gerekiyor. Bu tebliğde İzmirli merhumun mezheplerle ilgili yazdıklarını ve çalışmalarını ele alırken siyasî ve itikadî mezhepler gözönünde bulunduruldu ve bu çalışmaları daha önce değerlendiren aziz kardeşim, meslekdaşım Prof. Dr. Sabri Hizmetli'nin yazdıkları, bir kaç küçük ilâve ve farklı değerlendirme dışında, tekrar edildi.

Üstad İzmirli İsmail Hakkı'nın itikadî ve siyasî fırkalara dair çalışmaları ve yazdıklarını iki kısma ayırarak ele almak gerekir. Bunlardan birincisi doğrudan fırkalara ve kelâm mezheplerine dair yaptığı çalışmalar ve yazılardır ki bu tebliğde bunlar takdim edilecektir. Diğerleri de başta Kelâm, İslâm Felsefesi ve çeşitli akımlarla; hatta usulü fıkıh ve ve hadisle ilgili yazılarında rastlayabileceğimiz bilgilerdir.

Onun fırkalarla ilgili çalışmalarını konuyla ilgili müstakil eserlerinden – ki bunlar başta Dürzî mezhebi olmak üzere Tealimu Mu'tezile, Küllâbiye Mezhebi, Ebu Ya'lâ Mezhepleri hakkındaki makaleleriyle Nusayriyye, Dürziyye, Şeyhiyye, Babiyye, Vehhabiyye adıyla yazdıkları ve Türk-İslâm Ansiklopedisindeki fırkalarla ilgili maddelerdir– ve bir bölümü veya bölümleri fırkalara tahsis edilen eserlerinden takip ediyoruz. Bu sonuncuların en zikre değerleri Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme'si ile Yeni İlm-i Kelâm'ıdır.

Dürzî Mezhebi: Mart 1926'da neşredilen Darü'l-fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası ikinci sayısının 36-99 sayfaları ve Ağustos 1926'da neşredilen üçüncü sayısının 177-234 sayfaları arasında yer alan toplam 120 sayfalık hacimli bu eser yine aynı senede 129 sayfa⁽¹⁾lık bir kitap halinde neşredilmiştir. Hâlâ Dürzî Mezhebi hakkında yazılan en geniş ve kapsamlı kitap olma özelliğini korumaktadır. Dürzhilerin uzun asırlar büyük bir ti-

(1) Sabri Hizmetli'nin yazısında büyük ihtimâlle matbaa hatası olarak 229 sayfa denilmektedir.

tizlikle ve gizlikle korudukları kendi eserlerinden faydalanılarak hazırlanmış bir eserdir. İzmirli bu konuda ilk ciddi ve kapsamlı eserin De Sacy tarafından yazıldığını bildiriyor ve De Sacy'nin kullandığı geniş bir Dürzî bibliyografyası sunmaktadır. Kendisinin kullandığı Dürzî kaynakları ile ilgili olarak "acizleri de bu babta tetkikatta bulundum, zikrelediğim kitapları tetebbu' eyledim. Ayrıca muhterem refikim Şerefeddin (Yaltkaya) Efendi'nin lutf ve himmetleri ile Dürzîler tarafından yazılan şu kitapları da tetkik eyledim" (Bk. sayı 2, s. 40) diyor. İzmirli merhum, Dürzîlerin uzun asırlar takıyyeye sarılarak, "İsmailiyye ve Batıniyye ile alâkamız yoktur ve dinimiz hepimizin bildiği dindir" demelerine rağmen Fatımîlerden el-Hakim'in ulûhiyetine inandıklarını belirtmekte ve İslâm'da fırkaların çıkış sebebi üzerinde durmaktadır. Dürzîlerin çıkışına kadar Şîa'daki değişiklikten, İsmailiyye'nin tarihçesinden ve Batıniîliğin asıllarının neden ibaret olduğundan; davet metodlarından bilgi vermektedir (s. 41-55). Bundan sonrasözü Fatımî halifesi Hakim Biemrillâh'a getirmekte; onun anormal hal ve hareketlerinden, dengesiz tavırlarından; zulmünden, kan dökücülüğünden misâller vermektedir. Hakîm vezirlerinden bazılarını böylece öldürmüştür. Son veziri Hamza b. Ali son derecede zeki bir insan idi. Hem kendi kellesini kurtarmak hem de böylesine dengesiz bir adamı kullanmak başarısını gösterdi. Hakim'in ulûhiyet iddiasını bir mezhep haline getirip ilân etti. Hakim'in ulûhiyeti, Hamza'nın vezareti ve mehdî lâkabı ile imametini iddia etmesi; Hamza ile Anuştekin ed-Dürzî ve adamlarıyla aralarının açılması olaylarını anlattığı tarihçeden (s. 55-70) sonra sözü Dürzîliğin inanç ve amelî esaslarına getiren İzmirli İsmail Hakkı bey Hamza'nın risalelerinden alıntılarla Dürzîlikteki dört farzı (ki bu Batıniî gelenegine uygun olarak aynı zamanda teşkilatlarıdır) hurufî ve batıniî izahlarla anlatır.

Üçüncü sayıda kıyamet gününden maksadın ne olduğundan, Cennet, Cehennem, Hesap gibi ahirete ait hususlardan bahsedilir ve bunlardan, Dürzîlerin görüşüne göre, diğer dinlere muhalif olarak, bu alemde olanlar kastedilir. Dürzîlerin hulûl ve tenâsüha inandıkları kaydedilir. Sayfa 182'ye kadar bahsedilen itikadî konular dört farzdan üçü ile alâkalıdır. Dördüncü farz ahlâkî vazifeler ile ilgilidir ve ikiye ayrılır. Yedi vazife ve diğer vazifeler. Ameller ve davranışlar, medenî haller ile ilgili Dürzîlerin görüşleri genellikle "diğer vazifeler" kısmında zikredilmiştir. Bundan sonra da Dürzîlerin bilhassa eski Yunan filozoflarının görüşlerinden etkilendiği görüşleri mukayeselerle açıklanmaktadır.

İzmirli İsmail Hakkı bey bu eserinde, sadece kendi zamanında değil, kanaatıma göre, halâ Dürzilikle ilgili vazgeçilemeyecek bir kaynak durumundadır. Şüphesiz daha iyi bir tasnif ve tertip ile konu düzenlenebilir. Mezhepler tarihi ile ilgili diğer bazı yazılarından farklı olarak o bu eserinde kendi yorumlarına da yer vermiştir. Eserin bu bakımdan da ayrı bir önemi vardır.

Te'alîmu Mu'tezile: İzmirli merhumun kendi hattıyla yazdığı 37 yapraklık bu risale bize göre müstakil bir eser değildir. Eserin isminin de müellif tarafından konulmuş olmasından emin değiliz. Çünkü, Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli kısmı 3760 numarada kayıtlı müellif hattı ile yazılan nüshanın fotokopisinin tetkikinden böyle bir bilgi edinmek mümkün değildir. Risalenin ilk satırı ve başlığı "Fırak-ı İslâmiye-Maba'd" ifadesidir. Aynı başlık onun Muhassalü'l-Kelâm... 'ındaki kısımlarda da kullanılmıştır (bk. Muhassalü'l-Kelâm, s. 102 ve 170). Muhteva itibariyle de Kaderiyye'nin tarihçesinden ve bu fırka ile ilgili hususlardan bahsedildikten sonra dokuzuncu yapraktan itibaren Mu'tezileye yer verilmiştir. Yine Mu'tezilenin tarihçesinden ve özelliklerinden, diğer fırkalardan ayrıldıkları görüşlerinden (te'alîmlerinden); belli başlı kollarından ve büyük Mu'tezile alimlerinin herbirisinin kendine has görüşlerinden bahsedilmiştir.

Kanaatımız odur ki bu risale Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme adlı eserinin ilâvesi olarak düşünülmüştür. Muhassalü'l-Kelâmın son kısmında Şîa'dan, Haricîlerden yeniden bahsedilmesi de sanki eser basılmadan önce o kısmı acele yetiştirilmiş gibidir. Bu risale ise zikri geçen eserin basımından sonra kaleme alınmış olmalıdır. Zaten risale henüz müsvedde halindedir. Te'alîmu Mu'tezile isminin zihnlere ilk çağrıştırdığı Mu'tezile'nin beş ana prensibi olduğu halde eserde yukarda söz ettiğimiz gibi başka kollarına da temas edilmiştir. Bu bakımdan da bu isim sonradan onun kitaplarını tasnif edenlerce konulmuş olmalıdır.

Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme: 1336'da Evkaf-ı İslâmiyye matbaasında basılan bu eser orta boy 203 sayfa tutarındadır. İzmirli merhumun hemen bütün fırkalardan bahsettiği bir eserdir. Hatta denilebilir ki bu eserin isminden içindekiler pek çıkartılamamaktadır. Çünkü ilk altmış yetmiş sayfadan sonra eserin kalan üçte ikilik kısmı doğrudan fırkalara ayrılmıştır. "Marika veya Havaric mezhebi" adı altında Haricîler; "Hangi Ehl-i Bid'atin el-Yevm Bakî Kaldığı" başlığı altında Şîa ve kolları ve "Ğaliye Fırkaları" adı altında da ilgili fırkalar ele alınmıştır. Sayfa 170'den sonra yeniden Şîa mezhebine dönülmüş ve bu fırka ile ilgili çeşitli problemlere

temas edilmiştir. Sayfa 191'den itibaren Nasıbe, Rafıza ve Marika'nın aralarındaki farklar ve Ehl-i Sünnet'in bu üç fırkadan beri oluşları anlatılmaktadır. Her kısmın özetini sunduktan sonra "bu bahsin me'hazleri" adı altında kaynakları sıralamaktadır.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla İzmirli İsmail Hakkı'nın bu eseri fırkalar hakkında ilk ciddî ve tahlilî eserdir. Yukarda da arzettiğimiz üzere, bize göre bazı tasnif sıkıntılarına rağmen yazarın sözünü ettiği fırka mensubu alimlerin kaynaklarına müracaat etmiş olması en önemli hususlardan biridir. Hatta bu yönüyle kendi zamanına kadar çok alışılmamış bir usüldür. Bu onun batıyı bilmesinden ve etkilenmesindedir. Çünkü fırkalar hakkında yazar İslâm alimlerinin hemen kahir ekseriyeti "reddiye" maksadı ile fırkaları tanıtmaya gayreti içinde olmuşlardır. Gayeleri bu fırkayı tarafsız olarak tanıtmaktan çok, elbette taraf tutarak o fırkanın doğru yoldan ayrılmış olduğuna dikkat çekerek tehlikesinden ve sapıklığından halkı korumaktır. Bu da halka o fırkanın bozuk ve tehlikeli yönünü aktarmakla olacağı için dikkatleri hep eskilere çekmişlerdir. İzmirli merhumun her konunun sonunda sunduğu kaynaklara göz attığımızda bu husus ortaya çıkmıştır:

Kitabın ilk bölümünde Kelâm ve Kelâmla ilgili değerlendirmelerin ardından Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at ayırımına gidilmektedir. Her birisinin özelliklerinin anlatıldığı bu bölümün sonunda Haricîler'den söz edilmiştir ve her bölümde olduğu gibi bu bölümün de özeti verildikten sonra, "bu bahsin me'hazleri" şöyle sıralanmaktadır: "İhyâu'l-Ulûm, Gazalî; el-Fisâl ve'n-Nihâl, İbn Hazm el-Endelüsî; el-Fark, Ebu Mansûr Bağdadî; el-Milel ve'n-Nihâl, Ebu'l-Feth Şehrîstânî; Huvecû'l-Kur'an, Ebu'l-Fedail er-Razî; el-Furkan ve el-Minhacü's-Sünne, İbn Teymiyye; Mevakıf, Kâdî 'Adudiddîn el-İcî; Habîetü'l-Ekvan, Sıddîk Han; Tarihu Kâmil, İbnü'l-Esîr; Tarihu Ebi'l-Fidâ; Meşariku'l-Envar (el-alimu'l-İbazi).

Bundan sonraki kısımda Şîa'nın yanında Ğali fırkalar ve diğerleri ele alınmıştır ve bu bahsin me'hazleri de şöylece sıralanmıştır: "el-Fark, Ebu Mansur el-Bağdadî; el-Fisâl ve'n-Nihal, İbn Hazm el-Endelüsî; el-Milel ve'n-Nihal, Ebu'l-Feth eş-Şehrîstânî; Muhassal, Fahru'r-Razî; Mevakıf, Kadî 'Adud; Minhacü's-Sünne, İbn Teymiyye; Fevatihu'r-rahamût, Abdu'l-Ali el-Ensârî; Tuhfe-i İsnâ Aşeriyye, Ğulam Halîm b. Kutbuddîn Dehlevî; Habîetü'l-Ekvan, Sıddîk Han; el-Kâfi, Ebu Ca'fer Küleynî; el-İstıbsar, Ebu Ca'fer Tûsî; Kavanînü'l-Usûl, Ebî Kasım el-Kummî; Şerhu Kavanînü'l-Usûl, Ali Kazvîni; Şerhu Tecrid, İbn Mutahhar el-Hillî; el-M'uteber, Fahrüddîn b. Cemalüddîn el-Mutahhar el-Hillî; Mealimü'l-Usûl, Fahru'l-Muhakkıkîn;

Menâru'l-Hüdâ ve Lisanü's-Sıdk, Ali el-Bahranî; Kitabu'r-Rical, Ebu'l-Abbas en-Necaşî; Kitabu'r-Ricâl, Ebî Ömer ve el-Kışşî; Dibistan-i Mezahib”.

Son kısımdaki kaynaklar da şöylece sıralanmaktadır: “Fihrist, İbn Nedîm; Şerh-i Mevakıf, Seyyid Şerif; Tuhfe-i İsnâ Aşeriyye, Ğulam Halîm Dehlevî; Neylü'l-Evtar, Şevkanî; Meşariku Envari'l-Usûl, el-İbâzî; Vefeyâtü'l-'Ayan; Tarihu Ebi'l-Fidâ; Tarihu İbnü'l-Verdî; Tarihu Mısır; Tarihu Efğan”.

İzmirli bu eserinde metod bakımından konuları yeni bir açıdan ele almasına rağmen o zamana kadar kalıplaşmış bazı hükümlerden de tamamıyla kurtulamamıştır. Bugün artık çok ciddi bir şekilde tenkid edilen ve hemen kolaylıkla kabul edilmeyen bazı hükümler onun zamanında henüz Sünnî araştırmacılar tarafından tartışılmıyordu. Meselâ; Şîa'nın esaslarını İbn Sebe' ortaya atmıştır tarzındaki bazı kaynaklarda yer alan hüküm⁽²⁾ (s. 103); Hz. Ali'nin İbn Sebe' taraftarlarını ateşte yakıtması (s. 107) gibi.

O mezhepler içinde bilhassa Şîa'dan oldukça mufassal ve doyurucu bilgi vermektedir. Gerçi, kanaatımızca, Şîa'nın doğuşuna dair söylenenler kitabın sonunda değil konunun başlarında olması gibi bazı tasnif sıkıntılıları vardır. (Bu konuda değerli meslektaşım Sabri Hizmetli'nin bu eser hakkında serdettiği: “İzmirli'nin bu eseri tertip ve tasnif itibariyle mükemmel olduğu gibi..”⁽³⁾ kanaatına katılmıyorum). Fakat meselâ, Şîa'nın usulü fıkhından, Ahbarî ve Usûlî kollarından bilgi vermesi bu mezhebi her yönüyle derli toplu tanıtması dikkat çekicidir. Onun Şîa ile ilgili bu çalışması Türkiye'de, ancak altmış-yetmiş sene sonra, yapılan benzer çalışmaların öncüsüdür⁽⁴⁾. Sabri Hizmetli'nin zikrettiğine göre kitap, neşrinden itibaren Medresetü'l-vaizîn ve öteki medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur⁽⁵⁾.

(2) Bu konuda İbn Sebe'nin bir masaldan ibaret olduğunu iddia eden eserler bile yazılmıştır. bk. Murtaza Ali el-Askerî, İbn Saba masalı, çev. Abdülbaki Gölpinarlı, İstanbul, 1974. Bu konuda ayrıca bakınız: E. Ruhi Fıglalı, Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri, ek 3, Abdullah b. Sebe' Meselesi, (genişletilmiş baskılar, 3. baskıdan sonrakiler).

(3) Y. Doç. Sabri Hizmetli, İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı, Millî Eğitim ve Kültür Dergisi, sayı 19, ocak 1983, s. 47.

(4) Misal olarak bk. Yaşar Kutluay, İslâm ve Yahudi Mezhepleri, Ankara, 1965; Yaşar Kutluay Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri, Ankara 1968; E. Ruhi Fıglalı, Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri, Ankara, 1980, 1983, 1986, 1990,...; Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İstanbul 1993.

(5) Sabri Hizmetli, İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı, Millî Eğitim ve Kültür Dergisi, sayı 19, ocak 1983, s. 45.

Yeni İlm-i Kelâm: İzmirli'nin ismi ile beraber hemen akla gelen bu eserinde de itikadî ve siyasî İslâm Mezheplerinden bahsedilmiştir. Hatta yukarıda söz ettiğimiz Muhassalü'l-Kelâm'dakinden daha derli toplu ve kendi kanaatlarını da daha çok bulduğumuz tetkikler halinde. Öncelikle itikadî mezheplerden söz edilmiş daha sonra siyasî karakterli mezhepler ele alınmıştır. Daha sonra da günümüzde yaşayan mezheplere yer verilmiş (Meselâ, Sünnîler içinde sonradan doğan fırkalar Ahmediyye, Vehhabiyye ve Mehdiyye gibi). Şîî fırkalardan bugün yaşayanlar, Zeydiyye, İsnâ Aşeriyye, İsmailiyye ve Mütevâliyye'nin adları sayıldıktan sonra Gâli fırkalardan Nusariyye Dürziyye, Ğurabiyye'den kısaca bahsedilmiştir. Daha sonra Babîlik-Bahâilîğin kaynağı durumunda olan Şeyhiyye ve Keşfiyye'den söz edilip Bâbilik ve kolları ile Bahâilik hakkında özlü bilgiler verilmiştir. Şeyhîlik ve Haricîlikten doğan fırkalara (Yezidiyye, İbadiyye ve Necedât) temas edilmiştir.

Netice itibariyle İzmirli merhum, her konuda olduğu gibi hemen bütün fırkalar hakkında da birşeyler yazmıştır. Fırkaları tarafsız olarak tanıtmaya gayretiyle Türkçe yazılanların ilki onundur. Ayrıca o, İslâm âlimleri içinde de tarafgirliğini birinci derecede gözetmeden konuları işleyenler arasındadır. Bütün bunlara rağmen yukarıda da işaret edildiği üzere, daha mezhepleri "Ehl-i Hak" ve "Ehl-i Batıl" olarak isimlendirilmesinde bile eskilerin, kendilerinin yerlerini belirleyerek, yaptıkları tasnif alışkanlığından ve bakış açısından kurtulamamıştır. Sabri Hizmetli'nin "İtikadî İslâm Mezheplerini Ehl-i Hak ve Ehl-i Batıl biçiminde tasnif eden yazarımız, bunların tetkikinde, İmam Eş'arî gibi, tamamen tarafsız kalır; herbir grubu kendi de-lilleri içersinde değerlendirir ve görüşlerini ilmî bir zihniyetle nakleder"⁽⁶⁾ sözünü biraz yumuşatma zorundayız. İzmirli tarafsız kalma gayesi ile hareket etmiş ve böyle bir gayret içinde olmuştur. Fakat o başta Bağdadî'nin ve Şehristanî ile İbn Hazm'ın tesirinden de tamamen kurtulamamıştır.

(6) Sabri Hizmetli, a.g.m., s. 51. Sabri Hizmetli'nin kanaatını nakzeden pek çok misal vardır. Sadece Muhassalü'l-Kelâm, s. 122-125 arasındaki değerlendirmelere bakmak kafidir.